

MAGYARSÁGTUDOMÁNYI FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

LYMBUS 2020

Tartalom

- 9 NEUMANN TIBOR
Két levéltárjegyzék 1588-ból (Ismeretlen középkori oklevelek
újkori forrásokban)
- 47 CSAPÓ FANNI – KASZA PÉTER – MAJOROS MÁTÉ
„Álomszerű” haditerv Szapolyai János ellen
- 65 ORBÁN ÁRON
Hans Dernschwam két levele Johannes Oporinushoz
és Hieronymus Wolfhoz: a Zónarász-corvina
és a *Corpus Historiae Byzantinae* kiadástörténetének
fordulatai új megvilágításban
- 83 POSTA ANNA
Csengeri Pál neolatin encomiuma Várday Istvánhoz (1570)
- 95 KRUPPA TAMÁS
Egy pápai hadbiztos a magyarországi hadszíntéren.
Giacomo Serra jelentései az 1602–1603. évekből
- 149 BÓDAI DALMA
Thurzó György nádor temetésének előkészületei fia naplójában
- 163 HÁMORI NAGY ZSUZSANNA – MONOSTORI TIBOR
„Nélküle semmire, vele mindenre képesek vagyunk.”
Georg Hans von Peblis londoni értekezése Bethlen Gáborról
(1629)
- 181 HORVÁTH MÓNKA
Egy Rákóczi-familiáris, Fáy (IV.) István levelezése
1633–1639 között
- 215 SZABÓ ANDRÁS PÉTER
Evangelikus lelkészcsaládok emlékei
a tiszolci evangélikus levéltárban (1657–1719)

- 301 BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND
Jacobus Tollius ismeretlen levele második magyarországi útjáról (1687)
- 317 NAGY KORNÉL
Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius 1698. évi kiadatlan levele az erdélyi örmény egyházi viszály kivizsgálása ügyében
- 335 FAJT ANITA
Johann Bruckner nagyszebeni vonatkozású alkalmi költeményei
- 405 TÓTH FERENC
Egy lehetetlen küldetés iratai. A rodostói magyar emigráció utolsó magyarországi beavatkozási tervei az 1755–1757-es évekből
- 449 SOÓS ISTVÁN
Kollár Ádám Ferenc levelei Batthyány Ignác Salesiusnak (1763)
- 471 RAB IRÉN
Göttingeni intrikák. Miért nem lett Benkő József a Göttingeni Királyi Tudományos Társaság levelező tagja?
- 485 BÁNDI ANDRÁS
Két székelyszombori lelkeszi nekrológ és egy önéletrajz (1792, 1799, 1838)
- 505 DEÁK ESZTER
Csokonai Vitéz Mihály levelei Széchényi Ferencnek és Széchényi Ferencnének. Az előkerült autográf tisztázatok
- 533 VADERNA GÁBOR
Szathmári Pap Zsigmond patrónust keres
- 541 LAJTAI L. LÁSZLÓ
Hunfalvy Pál két ünnepi beszéde a késmárki líceumból (1846)
- 567 ILLYÉS BOGLÁRKA
Két kultúra között – De Gerando Antonina levelei Alfred Dumesnilhez

- 621 CZEFERNER DÓRA
Adalékok a Feministák Egyesülete
nemzetközi beágyazottságához. Schwimmer Rózsa
hagyatékából
- 671 KATONA CSABA
Siker vagy kudarc? Egy nemesség megerősítésének krónikája
a 20. század elejéről
- 699 ORDASI ÁGNES
Egy fiumei városatya útja a magyar nemességbe?
- 727 OROSZ LÁSZLÓ
„Célunk nem valamiféle könyörületes jótékonyági intézmény,
hanem egy kultúrpolitikai akció beindítása.” A „magyar
korona országaiból való német főiskolások egyesületének”
segélykérő felhívása a birodalmi német pángermán körökhöz
(1911, Bécs)
- 761 GILÁNYI MAGDOLNA
Böle Kornél OP prédikációs mutatókönyve
- 777 BERTALAN PÉTER
Csiszárik János – egy vatikáni diplomata naplója
- 807 RAPALI VIVIEN
Kedves Tanár Úr! Fényes Iván Kármán Tódorhoz írt levelei
(1936–1951)
- 831 DÉVAVÁRI ZOLTÁN
Nagy Iván (1904–1972) magyar országgyűlési képviselő,
emigráns magyar politikus iratai (1948–1949)
- 905 SERES ATTILA
A magyar forradalom és a litván egyetemisták
„politikai fertőtlenítése”. A Mikaliūnas-ügy a KGB vilnisi
archívumának dokumentumai tükrében, 1956–1957
- 943 PÁLINKÁS BARNABÁS
Konspirált könyvkiadás. Janics Kálmán levelei
Bíró Friderikának *A hontalanság évei* megjelenésével
kapcsolatban

- 969 JÓNÁS RÓBERT
„Pozsgay elvtárs magatartását (...) el kell marasztalni.”
Egy vizsgálat részletei és tanulságai
- 981 HÁZI BALÁZS – NAGYMIHÁLY ZOLTÁN
„...a magyarság több évszázados perét a nemzet javára
megnyerni”. Szemelvények Püski Sándor hagyatékából

Hunfalvy Pál két ünnepi beszéde a késmárki líceumból (1846)

A nemzetközi híru nyelvész etnológus, Hunfalvy Pál (1810–1894) idős korban ugyan, mégis váratlanul¹ és gyermektelenül hunyt el. Talán ezzel is magyarázható, hogy bő másfél évtizedig maradt titokban, hogy a hivatali ténykedéséről² az MTA könyvtárában fellelhető dokumentumokon túl is maradt utána viszonylag gazdag és változatos kézirati hagyaték, amelyre ugyanis csak 1910-ben hívta fel a hazai nyelvészek figyelmét a szepes-felkai Tátra Múzeum-Egylet alelnök-múzeumőre, Daitz Ede, a hagyaték akkori őrzője.³ Az 1918 után a magyar országhatárokon kívülre került személyes archívumára csak az 1950-es évek utolsó éveiben irányult újra figyelem egy nyelvészettörténeti tanulmányban. Ennek szerzője, Loványi Gyula a Hunfalvy Pál által alapított és szerkesztett legelső hazai nyelvészeti periodika (Magyar Nyelvészet, 1856–1862) történetét feldolgozó írásának egyik lábjegyzetében felvetette, hogy Hunfalvy kézirati hagyatékát halála után 65 évvel immár időszerű volna közzétenni.⁴ A legrégebbi folyamatosan megjelenő hazai nyelvészlap, a Nyelvtudományi Közlemények (amelynek szerkesztője alapításától fogva évtizedekig szintén Hunfalvy Pál volt) akkori szerkesztője, Lakó György 1957 őszén azzal fordult a tudománytörténeti kutatásokban elmélyült nyelvész kollégájához, hogy vállalná-e Hunfalvy levelezésének sajtó alá rendezését, amely felkérésre Loványi nemcsak örömmel mondott igent,⁵ de hamarosan bekövetkező haláláig intenzíven dolgozott is azon.⁶ Loványi és Lakó kezdeményezésére aztán 1958 januárjában az MTA Nyelvtudományi Intézete nevében Lőrincze Lajos hivatalosan felkérte az MTA Történettudományi Intézetét, hogy a Csehszlovákiában őrzött kézirati hagyatékáról annak tudománytörténeti jelentőségére tekintettel készíttessenek másolatot,⁷ majd még az évben a Paulinyi Oszkár vezette pozsonyi kutatócsoport akkori lelőhelyén, a poprádi járási múzeumban áttekintette az ott fellelhető teljes hagyatékot, ám az anyag jelentős mértékű

¹ Még a halála előtti napon is aktívan dolgozott a már csak posztumusz megjelent történeti monográfiáján (HUNFALVY, 1894). MUNKÁCSI, 1912, 250.

² Hunfalvy Pál 1851 nyaratól haláláig az MTA könyvtárát vezette.

³ SZILY, 1910.

⁴ LOVÁNYI, 1957, 13.

⁵ MTAK Ms 5292/61.

⁶ Munkája eredményei sajnos így is csak posztumusz és töredékes formában jelenhettek meg (LOVÁNYI, 1961), az elmélyült kutatómunka során elkészült feljegyzései azonban szerencsére megmaradtak és kutatathatók, ahogy az említett tanulmány gépirata és tisztazata is. MTAK Ms 5292/55–58; MTAK Ms 5292/90–91.

⁷ MTAK Ms 5292/71.

rendezetlensége miatt annak csak részleges lemásolását⁸ javasolta. A mikrofilmmezést a kutatócsoport a Népművelődésügyi Minisztérium jóváhagyásával és a Magyar Országos Levéltár közreműködésével a következő év első felében elvégezte, majd a 3577 darab mikrofilmfelvétel 1959 nyarán megérkezett az Országos Levéltárba,⁹ ahol¹⁰ azok az elkészült két filmtekercsen jelenleg is hozzáférhetők.¹¹ Ahogy a terjedelmes külhoni hagyaték¹² komoly hányadáról, úgy az alábbi közleményben szereplő két forrásról sem készült azonban mikrofilmmásolat, így azok továbbra is kizárólag jelenlegi őrzési helyükön, a lőcsei székhelyű szepességi levéltárban (Štátny archív v Prešove, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči) tanulmányozhatók.

Az alább közlendő mindkét forrás eredetije magyar nyelvű, keltezetlen és cím nélküli kézirat, amelyek nyolc, illetve tizenegy oldal terjedelmű fogalmazványként maradtak fenn, ismereteink szerint egyetlen példányban. A szövegek tartalmából és írásmódjából egyértelműsíthető, hogy szerzőjük Hunfalvy Pál, autográfának tekinthetők tehát. Műfajuk ünnepi beszéd, amelyet megfogalmazójuk késmárki líceumi tanárként mondott el (vagy tartott beszédet a felhasználásukkal). Viszonylag rövid, 1842 és 1848 közötti oktatói pályája során Hunfalvy Pálnak négy alkalmi beszéde is megjelent nyomtatásban, amelyek közül az elsőt tanárrá választásakor,¹³ a másodikat az aktuálisan regnáló uralkodó születésének jubileumán,¹⁴ a harmadikat a líceum egyik tekintélyes felügyelőjének halála alkalmából,¹⁵ az utolsót pedig az akkor már általa vezetett tanintézmény hallgatóinak nyilvános vizsgájára, az iskola pártfogói számára egyúttal ünnepélyes meghívóként készített értesítőben (ún. *programma*)¹⁶ jelentette meg. Az első két beszéd kiadását Okolicsányi Géza líceumi felügyelő, illetve a szerző kollégái („tisztársai”) finanszírozták, az utolsó kettő címlapján azonban nem szerepel, hogy kinek a költségén jelentek meg, valószínűsíthető tehát, hogy azokat, 1846-tól immár az iskola rektorává is

⁸ Ahogy Paulinyi 1958. december 15-i hivatalos kutatócsoporti jelentésében fogalmazott: „A [kézirati hagyaték] Magyar Nyelv 1910-i évfolyamából ismert egykori rendje azonban időközben felbomlott, és csak részben maradt meg, míg az iratok másik része többé-kevésbé összekeveredett. [...] az elegendő tartalmú kötegeknél az iratok pontos szövegbeli összefüggéseinek a megállapítása még aprólékosabb tanulmányt és ezen alapuló rendezést is igényelne, s csak így lehetne azután dönteni filmrevételük tekintetében.” MTAK Ms 5292/76.

⁹ MTAK Ms 5292/63. A mikrofilmeket áttekintő Loványi az eredeti terveknek megfelelően azokból, valamint a hazai és erdélyi levéltárakban fennmaradt egyéb anyagokból akarta sajtó alá rendezni Hunfalvy Pál válogatott levelezését, amely halála miatt azonban nem készült el. Szintén nem készültek el a mikrofilmekről általa 1960 januárjában igényelt nagytítt másolatok sem. MTAK Ms 5292/59, MTAK Ms 5292/61.

¹⁰ Jelzete: MNL OL X 1446, C 146–147, filmtári tekercsek.

¹¹ A Hunfalvy-hagyaték 1960 után azonban Poprádról rövidesen átkerült Lőcsére, ahol az 1980-as években a nyelvész Kozmács István áttanulmányozva annak anyagát megállapította, hogy továbbra is ugyanabban a rendben fellelhető, ahogy Paulinyiek 1959-ben találták. KOZMÁCS, 1987.

¹² A jelenleg is Lőcsén őrzött Hunfalvy-hagyatékról 1996-ban Ivan Chalupecký (1932–2020) készített leltárt, amelynek beosztása szerint a teljes anyag 13 dobozra tagolódik.

¹³ HUNFALVY, 1843.

¹⁴ HUNFALVY, 1845.

¹⁵ HUNFALVY, 1847a.

¹⁶ HUNFALVY, 1847b.

megválasztott szerzőjük saját maga fizette. Talán ez lehet a magyarázata annak, hogy a négy másikkal ellentétben miért maradt kéziratban Hunfalvynak az alább közlendő két, közel egyidejűleg született alkalmi iskolai beszéde. Mindkét szöveg alapvetően keltezetlen, témájuk alapján azonban könnyen datálhatóak.

Az első beszéd az úgynevezett „nádorünnep” alkalmából született, azaz a József (1776–1847) főherceg Magyarország nádorává választásának¹⁷ ötvenedik évfordulójára tervezett országos ünnepségekhez kapcsolódott. Az országos ünnepségeket 1846. november 12-én kellett volna megtartani, a nádor súlyos betegsége miatt azonban ezeket előbb halasztani kényszerültek, az ünnepelt következő év januárjában bekövetkező halála miatt pedig végérvényesen elmaradtak.¹⁸ A második beszéd apropóját az adta, hogy a késmárki líceum közgyűlésén 1846. július 12-én Hunfalvy Pál öccsét, Hunfalvy Jánost (1820–1889) választották a tanintézményben akkor létesített második jogi tanszék professzorává.¹⁹ Beiktatására azonban csak hónapokkal később került sor, a beszéd utolsó lapjának hátoldalán ugyanis a szövegével azonos fekete tintával írott (véltetően Hunfalvy Páltól származó) alábbi bejegyzés szerepel: „Igtató beszéd Nov 25. 1846”.

Hunfalvy Pál szűk hatesztendei (1842–1848) késmárki tanári működése több szempontból tekinthető mérföldkönek. Személyes sorsát és életútját tekintve igen szoros szálak fűzték őt Késmárkhoz, ahol – kélesztendei miskolci „áthallgatást” (1827–1829) leszámítva – nemcsak tanulmányai összességét végezte az alsó gimnáziumi osztályoktól a főiskolai (bölcészeti, jogi és teológiai) stúdiumokig, de az iskolatörténeti szakirodalom is egyértelműen az ő és öccse, János ottani tanári működéséhez (1846–1848, 1851) kapcsolja a város patinás tanintézményének fénykorát. A főiskolai tanfolyamokat immár abszolvált tehetséges késmárki diák ugyanis 1833 őszétől az akkor Pesten élő, majd székhelyét hamarosan az aszódi kastélyba áttevő báró Podmaniczky család alkalmazásába lépett nevelőként, ahová egy ugyancsak hajdani késmárki diák és – hozzá és alkalmazóihoz hasonlóan szintén evangélikus felekezettű – ügyvéd és tudományos lapszerkesztő, Thaisz András (1789–1840) közvetítésével került.²⁰ A művelt és világlátott családfő, báró Podmaniczky Károly (1772–1833) néhány héten belül bekövetkező halála után – idősebb fia, Frigyes időskori visszaemlékezése szerint – Thaisz mellett a házitanító Hunfalvy lett a magyarul nem tudó és külföldi születésű özvegy Podmaniczky (Elise von Nostitz und Jänkendorf) másik fő támasza. Javaslatukra onnantól kezdve a két kiskorú Podmaniczky fiú a tanulmányait Hunfalvy kíséretében – nevelőjükhöz hasonlóan – immár magyar nyelvű közegben, a miskolci evangélikus gimnáziumban folytatta.²¹ A báróné engedelmeivel hamarosan csatlakozik hozzájuk Hunfalvy tíz évvel fiatalabb, a

¹⁷ A regnáló király, I. Ferenc (1792–1835) öccsét, József Antal (1776–1847) főherceget 1795. július 20-án nevezte ki Magyarország helytartójává, akit a következő évi diétán, 1796. november 12-én választanak a magyar rendek az ország nádorává és november 14-én iktattak ünnepélyesen hivatalba. DOMANOVSKY, 1944, 115, 216–217.

¹⁸ LESTYÁN, 1943, 68.

¹⁹ PALCSÓ, 1893, 68.

²⁰ FRAKNÓI, 1891, VI.

²¹ PODMANICZKY, 1887, 114.

Podmaniczky fivéreknel pedig négy-öt évvel korosabb öccse, a később szintén nemzetközi hírvé tudóssá lett János is, aki velük együtt diákoskodott bátyja felügyelete alatt három esztendeig.²²

A szépassági születésű Hunfalvy testvérek német ajkú közrendű családba születtek és alapvetően német nyelvű közegben szocializálódtak. Az idősebb Hunfalvy fivér korabeli visszaemlékezése szerint a magyar nyelvvel is csak a miskolci tanulóévei alatt került közelebbi kapcsolatba. A magyar kultúra iránti érdeklődést pedig majd Késmárkra visszatérve, az 1830-as évek elején ébresztette fel benne és főiskolai tanuló társaiban Széchenyi *Világ* című munkája, majd a kortárs magyar szépirodalom kiemelkedő képviselőinek, Berzsenyinek, Kölcseynek és Kisfaludynak a költészete.²³ Az érzelmi és intellektuális azonosulást esetében viszonylag gyorsan követte a nyelvváltás.²⁴ Naplóját 1834-től jellemzően magyarul vezette, bár a nyelvi sokszínűség a magánhasználatra készült írásait később is jellemezte. Publikációi viszont (eltekintve kései, nemzetközi forgalomra szánt tudományos közleményeitől) kezdetűl csak magyarul jelentek meg. Nyomtatásban kiadott első írásait is már Hunfalvi néven szignálta, még azelőtt tehát, hogy öccsével 1841-ben Pest-Pilis-Solt vármegyéhez pártfogásért benyújtott hivatalos kérelmük nyomán az uralkodó engedélyezte számukra, hogy eredeti Hunsdorfer családnevüket onnantól magyaros változatban használhassák.²⁵ Ugyanebben az évben választották Hunfalvy Pált a Magyar Tudós Társaság levelező tagjává,²⁶ a következő év elején pedig a Kisfaludy Társaság rendes tagjává,²⁷ így a mindinkább Pest-központú és magyar nyelvű hazai irodalmi életben magának immár nevet szerző férfi számára valós dilemmát jelentett a tartós visszatérés lehetősége távoli és akkoriban még jellemzően német nyelvű szűkebb páttriájába.

²² Uo., 155–156. Hunfalvy János Miskolc után azonban Eperjesen folytatta a felsőbb tanulmányait, majd négy éven keresztül ő is főúri alkalmazásba lépett gróf Desseffy Egyed nevelőjeként. Ezalatt bátyja 1838-tól a Podmaniczky fivérekkel visszatért Pestre, akik a pesti evangélikus gimnázium diákjai lettek, amikor pedig Hunfalvy Pált 1842-től késmárki tanárrá választották, a Podmaniczkyak oda is követték őt jogot hallgatni.

²³ HUNFALVI, 1841a.

²⁴ Sokkal jobban dokumentált, de csak részben hasonló a nála öt évvel idősebb, anyai ágon ráadásul nemesi származású Toldy (1847-ig; Schedel) Ferenc nyelv- és identitásváltása. DÁVIDHÁZI, 2004, 57–103. Toldy ugyanis az ország szívében született és szocializálódott, szülei kezdeményezésére került még zsenge korban színmagyar közegbe, míg Hunfalvy esetében, ahogy láthattuk, fiatal felnőtt korban, saját indíttatásra és lényegesen gyorsabban megy végbe a folyamat, amelynek részletei mindenesetre további kutatást igényelnek. A hazai német értelmiséget az erdélyi szászok kivételével a század első felében jellemző tipikus szemléleti változásról, amelynek során sokuk „jó patriótából tüzes hazafivá” lesz, és ami eleinte nyelvváltással sem járt együtt feltétlenül lásd PUKÁNSZKY, 1933. Arról, hogy a 19. század elején született, markánsan magyar nemzeti érzelmű hazai értelmiségiek közül diákkorukban számosan nem vagy alig tudtak még magyarul vö. R. VÁRKONYI, 1973, II. 48–49.

²⁵ Hunsdorfer (!) Pál és János kérvénye (MTA KIK Kt. Tört. 4-r. 240). Vö. *Pesti Hírlap* 1842. máj. 12. 142. sz.

²⁶ Athenaeum 1841. 2. félév 33. sz. Ajánlói az Akadémia elnöke mellett Bajza József, Pulszky Ferenc, valamint a hadtörténész-irodalmár Kiss Károly, és a szintén szépassági, vízszabályozó mérnök, Vásárhelyi Pál voltak. Ajánlóleve másolatát lásd HUNFALVY-ALBUM, 1891, XXV.

²⁷ *A' Kisfaludy Társaság' Évtapjai*, III. (1842), 26.

Választását minden bizonnyal megkönnyítette, hogy főúri neveltjei hajlandók voltak őt követni a Magas-Tátra lábához is. Emellett a késmárki líceum valójában nem jelentett visszalépést sem a karrierje, sem a tágabb intellektuális miliő szempontjából. A már a korban sem túl népes,²⁸ de a 13. századtól városnak (1656-tól pedig szabad királyi városnak) számító település adott ugyanis otthont az egyik legjelentősebb hazai evangélikus oktatási intézménynek. A helyi evangélikus egyházközség, majd 1760 után a nemesi pártfogói testület közös fenntartásában álló, 1533-as alapítású tanintézmény minden nehézség ellenére már a 18. században is líceumként (azaz főiskolai tagozatot magába foglaló iskolakomplexumként) működött, 1839-től pedig a három szepességi esperesség támogatói bekapcsolódásával immár kerületi líceumnak számított. Ráadásul az 1830-as években az öt hazai evangélikus főiskola közül a legjelentősebbnek tekinthető eperjesin kívül csak Késmárkon létezett önálló jogi tanszék (az eperjesinél is régebben, 1805 óta),²⁹ 1846-ban pedig a hazai evangélikus iskolafenntartók közül egyedülként ők tudtak egyszerre két jogi katedrát is létesíteni és (legalább néhány esztendeig)³⁰ életben tartani.

A Szepességnek 1833-ban búcsút mondó Hunfalvy ráadásul a levelezése és naplói szerint továbbra is aktívan tartotta a kapcsolatot egykori késmárki diáktársaival és tanáraival. Olyannyira, hogy volt tanárai már 1834 végén arra kapacitálták, hogy a hamarosan megürülni látszó jogi katedra professzoraként térjen vissza egykori alma materébe.³¹ Egy másik egykori tanárával (majd hamarosan kollégájával), Benedicti Jánossal folytatott levelezése pedig ahhoz nyújt fogódzót, hogy jobban értsük, milyen indíttatásból közölt hosszú és részletes visszaemlékezéseket késmárki diákveiről³² a kor egyik legfontosabb magyar nyelvű sajtóorgánumában.³³

Az ügyvédi vizsgát Pesten 1838-ban letevő Hunfalvy Pált tehát 1842-ben egy rangos tanintézet országosan is számontartott katedrájára választották professzornak.³⁴ Erélyes és kitartó erőfeszítései nyomán néhány éven belül sikerült elérnie, hogy komoly

²⁸ Fényes Elek ekkoriban 4192 lakosról tud. FÉNYES, 1837, 302.

²⁹ PALCSÓ, 1893, 41–42; HORVÁTH, 1988, 296.

³⁰ Az 1849 őszétől összbirodalmi hatáskörbe kerülő és az addigi autonómiát megszüntető központi tanügyi igazgatás ugyanis megvonta a nyolcosztályos főgimnáziummá alakuló késmárki líceumtól a nyilvánossági jogot, amelyet majd 1856-tól kapott vissza.

³¹ „Kralovansky még Dec. 16d. írt levelét ma vevém, mellyben nekem azt üzeni, hogy a' Késmárkiak Professornak talán választának, ha a' Doctoratus Jusban tehetném le még ez oskolai esztendőben. Azt nem vállaltam fel.” Írja Hunfalvy 1835. jan. 24-i naplóbejegyzésében. ŠAP SAL *Denmk od 7. 11. 1833. do 5. 12. 1835. a v'pisky literárnych textov*, 27. Kralovanszky István itt említett (Aszódra címzett német nyelvű) levelét lásd MTAK Ms 4751/103.

³² HUNFALVI, 1841.

³³ A líceumbeli fejleményekről részletesen beszámoló egykori tanára az 1841. március 3-i keltezésű levele egy pontján szóvá teszi, hogy erőfeszítéseik nem kapnak kellő publicitást, a hazai közvélemény nemigen értesül róluk tudósítók híján, majd diszkrétan arra kéri Hunfalvyt, hogy „Légyen ugyan Kegyed, illy barátunk 's írjon saját ítélete 's iránya szerint néha néha egy pár sorocskát szegény iparkodásainkról”. MTAK Ms 4745/41.

³⁴ Az 1835-től életbe lépő új szabályok értelmében ráadásként azt is a jogtanár feladatává tették, hogy a többi felsőbb osztályban is tanítson magyar történelmet és statisztikát, valamint magyar írásgyakorlatot. PALCSÓ, 1893, 50–51.

anyagi áldozatok árán ugyan, de egy második jogi tanszéket is fel tudtak állítani. A késmárki iskolatörténet monográfiusa szerint ennek a hosszas, ám végül célt érő küzdelemnek volt a folyománya, hogy az addigi gyakorlattól eltérően Hunfalvyt egyúttal rektorrá is választották, kivételes megiszteltetésként ráadásul folytatólagosan hat esztendőre.³⁵ Ennek elsősorban az lehetett a magyarázata, hogy saját adománya és a csatlakozók nagylelkű pénzügyi felajánlása ellenére sem látszott sokáig anyagilag kivitelezhetőnek az újabb jogi tanszék felállítása, valós esély volt rá tehát, hogy Hunfalvy négy év után ismét búcsút mond Késmárknak.³⁶

A késmárki líceum végül abból a szempontból is üdítő színfoltnak bizonyult az 1840-es évek hazai evangélikus oktatásügyi palettáján, hogy egyedüliként volt képes gyakorlatba ültetni azokat az átfogó tanügyi kívánalmakat,³⁷ amelyeket a szervezeti és tartalmi egységesítés érdekében az 1840-es évek egyetemes evangélikus tanügyi értekezletein dolgoztak ki (mindenekelőtt a gróf Zay Károly egyetemes egyházi felügyelő által összehívott 1841-es és 1845-ös zayugróci tanácskozásokon),³⁸ majd nyomukban az egyetemes evangélikus közgyűléseken elfogadtak.³⁹ Mindezek közül témánk szempontjából csak azt emelem ki, hogy a líceumok két évfolyamos jogi tanfolyamai számára két tanár alkalmazását írták elő,⁴⁰ másrészt kimondták, hogy az evangélikus iskolák tannyelve a magyar.⁴¹ A számos változtatási javaslat hatására azonban végül egyik zayugróci tanterv sem lépett hatályba, a szervezeti és tartalmi egységesítést előirányzó központi evangélikus célkitűzések pedig zátonyra futottak. De éppen Késmárkon komoly változások előidézői lettek, mégpedig a jogi tanulmányok elmélyítése mellett a Hunfalvyak másik szívügyének tekinthető magyar nyelvű közoktatás előmozdítása szempontjából is.

A késmárki líceumban 1824-től van nyoma a magyar nyelv többé-kevésbé rendszeres használatának. Ekkor Kralovánszky István nemcsak átvette az 1821-ben alapított német nyelvű önképző társaság vezetését, hanem magyar nyelvű önképző társaságot is alapított, amelynek létrejöttében Hunfalvy (akkor még Hunsdorfer) Pál is részt vállalt.⁴² Az 1832–1833-as tanévben aztán már maga Hunfalvy és öt hallgatótársa alapí-

³⁵ 1815-től ugyanis az addig élethosszig választott rektor helyett a felsőbb osztályok tanárai évenkénti rotációban (*ambulatorie*) váltva egymást töltötték be az intézményigazgatói posztot. PALCSÓ, 1893, 45–46, 67; LIPTÁK, 1933, 210.

³⁶ Ugyan sem forrást, sem utalást nem találtam rá, de nem elképzelhetetlen, hogy Hunfalvy Pál marasztalása érdekében gyakorolt további gesztusként választotta az iskolai közgyűlés éppen az ő, akkor egyéves berlini és tübingeni egyetemi stúdiumokat hallgató öccsét a létrejövő második jogi katedra tanárává.

³⁷ HUNFALVY, 1847c.

³⁸ A zayugróci tanügyi értekezletek és az elfogadott tantervek tartalmáról és jelentőségéről lásd SZELÉNYI, 1917, 130–138; KORNIS, 1927, 71–78; TERRAY, 1968.

³⁹ HAAN, 1882, 65, 67–68; ZAYUGRÓCI TANTERV, 1842, 1846.

⁴⁰ SZELÉNYI, 1917, 132.

⁴¹ A magyar nyelv helyett azonban továbbra is lehetőség volt latinul tanítani a gimnáziumi osztályokban az ókori klasszikusokat és az antikvitással kapcsolatos egyéb tárgyakat, a líceumban pedig a római jogot, a szentírás-magyarázatot és a hittant. ZAYUGRÓCI TANTERV 1842, 31, 36. A tantervvel együtt a magyar nyelvet is fokozatosan, a könnyebb tárgyakkal és az új tanárokkal kezdve, felmenő rendszerben vezették volna be ott, ahol azelőtt nem volt szokásban (mint például Sopronban). SZELÉNYI, 1917, 131–132.

⁴² LIPTÁK, 1933, 112.

tottak magyar társaságot, amelynek már a jegyzőkönyve is fennmaradt.⁴³ A pár év múlva megszűnő társaság helyett 1836 után a líceum joghallgatói magyar szónoklati társaságot létesítettek, annak feloszlását követően, 1840-től pedig ismét a régi magyar társaság alakult újjá, amelyet 1842-től immár az intézménybe tanárként visszatérő Hunfalvy Pál vezetett.⁴⁴ Egy későbbi visszaemlékezés szerint egyszer még Petőfi Sándort is köszönthették körükben, aki – jól illusztrálva ezzel Hunfalvy oktatói renoméját – 1845-ös felső-magyarországi utazása során felkereste őt.⁴⁵ A várost neki megmutató Hunfalvyt aztán a magyar társaság ülésére is követte a költő, ahol vendéglátója a társaság nevében üdvözölte, majd látogatását a következő ülésen jegyzőkönyvben is megörökítették.⁴⁶ A nem elhanyagolható szerepű (bár kezdetben a némettel összehasonlítva gyengébb színvonalú és eleinte szinte csak a más nemzetiségűek által látogatott)⁴⁷ magyar önképzőkörön kívül a magyar nyelvet 1835-től oktatták önálló tantárgyként a líceum valamennyi osztályában, 1839-től van adat a magyar nyelv és irodalom oktatásáról, az iskolai anyakönyveket pedig az 1841–1842-es tanévtől kezdve vezették magyarul.⁴⁸ Ebbe a nyelvhasználati közegbe érkezett vissza Hunfalvy és tartotta magyar nyelven székfoglaló beszédét, majd adta ki előadásainak egy részét a következő évben magyarul.⁴⁹ Nem állítható, hogy egyedül az ő érdeme volt, hogy az ország egyik legjelentősebb hazai evangélikus tanintézetében – ahol arra korábban kevés fogékonyság mutatkozott, ám a helyi adottságok mindenesetre nem is gátolták –⁵⁰ még az 1840-es évek elején meghonosodott a magyar nyelvű oktatás. Ahogy abban sem tekinthető kivételesnek, bár kétségkívül az úttörők közé tartozott, hogy magyar nyelven adott elő jogi stúdiumokat.⁵¹ Az 1844. évi II. törvénycikk szentesítésével pedig hamarosan

⁴³ VOTISKY, 1896, 26–27; HUNFALVI, 1841a, 742.

⁴⁴ VOTISKY, 1896, 27.

⁴⁵ „Dél előtt [1845. május 3-án] meglátogattam Kerényivel [Frígyes] Hunfalvy Pált, a tanítványaitól általánosan szeretett professort... ezt azért hozom föl, mert oly ritkaság, mint most nálunk a józan és becsületes criticus.” PETŐFI, 1956, 24.

⁴⁶ VOTISKY, 1896, 27. Petőfi tiszteletére a lelkes diákság állítólag még fáklós menetet is tartott. LIPTÁK, 1933, 142.

⁴⁷ HUNFALVI, 1841a, 742.

⁴⁸ PALCSÓ, 1893, 60; LIPTÁK, 1933, 142.

⁴⁹ HUNFALVY, 1843a.

⁵⁰ Ahogy Fényes Elek Szepes lakosságáról szólva fogalmazott: „magyar helység egy sincs, de a nemesek és polgárok többnyire magyarul is beszélnek.” FÉNYES, 1837, 296. „Mondja meg már barátom mit-is vexal azokkal a magyar levelekkel? látja e' mire vitt velek? magam is magyarul felelek, a' ki tán életébe valamire való magyar levelet nem írtam. No, ha barátom uramnak is csak a' volt az intézete, a' mi az enyim – tudniillik gyakoroljunk magunkat egy kitsinkét, és próbáljuk meg tehetségünket benne – úgy nem bánom” – írja neki 1835. április 11-én kelt válaszlevelében Benedicti János. MTAK Ms 4745/34. Benedicti későbbi Hunfalvyhoz írott levelei aztán ismét német nyelvűek lesznek, majd 1840-től magyarra vált. A magyar nyelv iránti növekvő szimpátiában vélhetően szintén nem elhanyagolható szerepe volt annak, hogy a hazai németiség körében hagyományosan a cipszer értelmiség azonosult leginkább a magyar politikai törekvésekkel és jellemezte legkevésbé a dinasztia iránti lojalitást. PUKÁNSZKY, 1939, 33–35.

⁵¹ A helytartótanács 1841. február 13-i leiratára válaszul Frank Ignác, a pesti egyetem magánjogtanára már azt válaszolta, hogy „a kereskedelmi és váltójogot a keletkező kódex nyomán eddig is magyar nyelven adták elő”. ECKHART, 1936, 360.

országosan is – legalábbis elvileg – a magyar lett a közoktatás nyelve (közép- és felsőfokon). Abban azonban kétségtől elvonul kulcsszerepe volt Hunfalvy Pálnak, hogy a hazai magyar nyelvű felsőoktatás fontos szereplőjévé vált egykori alma matere, ahol egy bő évtizeddel korábban még saját szavai szerint is „a’ magyart igen távolról néztük... a’ magyar állapot idegen volt előttünk”.⁵²

Hunfalvy Pálnak az alábbi forrásközlésben szereplő két, közel egyidejűleg született ünnepi írásával kapcsolatban annyit emelnék ki, hogy a nyomtatásban megjelent alkalmi beszédeihez hasonlóan ezek is viszonylag kevés, sokszor inkább csak utalásszerű információt tartalmaznak arról a konkrét kontextusról, amelynek születésüket köszönhetik és amelyben (véltetően hallgatóság előtt is) elhangzottak. A József nádor jubileumára készült beszédből például jellemző módon még az idős közjogi méltóság betegségére utaló, mellesleg szintén metaforikus célzattal írott gondolatokat is törölte utólag szerzőjük. A második késmárki jogi katedra kuriózumszámba menő felállítását és saját öcsce professzori kinevezését ünneplő szövegében pedig alig dekódolja a történéseket, inkább csak a beavatottak számára érthető allúziókkal „emlékezett meg” az ünnepi alkalomig vezető fejleményekről. Hunfalvy beszédmódjának jól érzékelhető sajátossága a retorikusan kiválóan felépített, trópusokban gazdag szóhasználat, amely azonban minden esetben fogalmilag fegyelmezett, sokszor filozofikus gondolatmenettel párosul. József nádor ünnepe kapcsán a nemzet fogalmát mindenekelőtt az egyediség és egyetemesség vonatkozásában értelmezve tematizálta, a késmárki líceum intézményi kibővülése apropóján pedig egy ponton alapvető tudományelméleti észrevételeket osztott meg hallgatóságával. Az előbbivel kapcsolatban arra hívnám fel a figyelmet, hogy a később jelentős történeti etnológiai munkásságot létrehozó Hunfalvy nemzetkonceptiójának alapelemei már itt is markánsan körvonalazódnak. De ugyancsak tetten érhető a második szövegében az, a későbbi munkásságában még inkább kiteljesedő szemlélet, amely az elmélet és a közvetlen tapasztalat kikerülhetetlen egymásra utaltságában látja a valódi tudományosság kritériumát. Más szóval, Hunfalvynak az empirián nyugvó elmélet mellett síkra szálló korai társadalomtudományos attitűdje már ekkor is jól érzékelhető. Meglátásom szerint elsősorban ezek a még nem módszeresen kidolgozott, inkább csak felvillanó, de annál figyelemre méltóbb eszmetörténeti vonatkozások teszik indokolttá e két, mind ez ideig publikálatlan Hunfalvy-beszéd közlését.

*

A szövegek közlés betűhív, a központosítási és helyesírási sajátosságok változtatás nélkül szerepelnek. Az utólagos szövegbetoldások helyét nem, az áthúzott (és kiolvasható) szövegrészeket viszont külön jegyzetben közlöm. Mivel a kézirat paginálatlan, ezért az oldalak határát a „/” jelzi. A lábjegyzetek csak a szövegek megértéséhez legszükségesebb tárgyi magyarázatokat tartalmazzák.

⁵² HUNFALVI, 1841a, 742.

Források

1.

Hunfalvy Pál beszéde a késmárki líceumban József főherceg nádorrá választásának fél évszázados ünnepén, 1846

ŠAP SAL Archív Pavla Hunfalvyho, inv. č. 313, kart. 3 (Prejavi a prednášky),
Prejav žiakom kežmarského lýcea z príležitosti postoročnice
vo funkcii palatína arcikniežata Jozefa r. 1846

Tisztelt gyülekezet, kedves ifjúság!

Hogy Európának' azon részeit, melyek a' szellem történeteiben legelől állanak, harminc éves béke áldásai örvendeztetik, az emberek a' pusztítás romjait szorgalom műveivel bevonván, 's a' harc mezein fehérülő csonthímleteket⁵³ zöldellő vetések alá rejtven, vissza vissza tekintenek, 's a' bús multból kimosolygó percek, melyek a' nemzeti vagy állami életben új történetek szálait eredeztető fokok, örömet árteszik a' jelenbe 's megüllik tág körökben felbuzgó részvét öröm-riadásaival. Gyermekes játékok, híúságot, avagy henye lelkek alkalmatlan sürgölődéseit látni azon országos ünnepélyekben vagy kiválni szerető gőg külökdése, mely annál nevetségesebb, minél komolyabb akar lenni, vagy meg-előztetés sajnálása, mely gáncsokodásban keres vigasztalást, vagy tehetlenség és el-vásottság nyilatkozása. Örvendjenek a' népek a' hol és mikor lehet: országos örvendezés nemzeti megújulás. – Mi magyarországiak száz harminc évesnél hosszabb béke csendében élünk, 's ha szorgalom művei nem vonták be a' pusztítás romjait, az idő porlasztá el és tevő láthatlanokká, 's a' harc mezein fehérlett csonthímleteket futó homok vagy zsiros föld dudváit boríták el. Mért nem szoktuk hát mi is a' bús multból kimosolygó percek át tenni a' jelenbe 's országos öröm között megülleni? Tán úgy vagyunk mint az, ki nyelvő örvényből mindenét ott vesztve, egyedül a' csupasz életet mentve meg kizabadult, 's nem szereti vagy nem is tudja elbeszéli mint járt? Nem akarunk, vagy nem tudunk visszaemlékezni? – A felelet nehéz volna és hosszú... de hála! hogy megvagyunk. Igazán is, országunk nemzetünk élete még előttünk van, 's két képü Janus nem lehet bálványunk. A' jelennel kezdődik a' jövő; nálunk nem szobrot állítani a' multnak, hanem pályát nyitni a' jövendőnek akarhat a' jelen. Hanem csak úgy nyitója ez a' jövendőnek, ha megőrizte a' kulcsot a' // multat. – Ritkán üllhetünk országos ünnepet, de a' melyet ma üllünk, azt hirdeti, hogy megörizvén a' multat kezünkben a' kulcs, mely a' jövendőt⁵⁴ nyitja. Fenséges Cs. K. főherceg József nádorispánysága⁵⁵ félszázadjának napját ülljük ma. Hatás nélkül röppen el e' nap, ha külső ünnepélynél egyebet nem

⁵³ *hímlet* = 'szétszórtan heverő', 'szétszóratott'

⁵⁴ első változatban: *jövőt*

⁵⁵ *nádorispánysága* végén áthúzva: *ának*

nyujtana. Külső ünnepély ott lehet jó, hol a' tömeget, melyet gondolat nem emelhet az egyetemiség tudatára, megdöbbeneti 's felrázni akarják és birják. Ezt mi nem tehetjük 's tehetve bár nem akarhatjuk, mert nem vagyunk tömeg, mely csak lőpor- 's tömjénfüstön keresztül tud látni, 's durrogások között hallani. Hozzánk eszmélet illik; szívünkbe hát a' nyugodt elmélkedés kristály utján a' szellem szötte gondolat mint termékenyítő eső szálljon, melytől a' tettek fakadnak.

Főherceg József országunknak száz hetedik⁵⁶ nádora. Nincs Europa szárazán nemzet és ország, mely régibb időkre találna intézeteiben, mint országunk. Ezer⁵⁷ évesek annak oszlopai és kerítése; mint egyiptomi gula több század iszapjaiba és homokjaiba sülyedtek; ósdi szín idegenkedik rajtok, a' kényelem csak hellyel hellyel, a' hasznosság inkább kívülről mint belülről látszik, mert a' törvényhozó nem mindig ügyesen javítja ki, 's roskadozó boltok és ívek alá ott is illesztgete új támaszokat, hol a' hely a' nélkül is szűkült, 's hol leszakadó bolt elvételével inkább darab eget kellett volna az ó alkotmány mohaira⁵⁸ eresztetni, hogy míg a' csillagok igéző mosolya a' középkor páncélaiban összeszorult kebleket megtágítja, addig a' pihenést hozó éj pilláiról a' szellem csirázni kezdő új új igényeire harmatban áldás csepegett volna, 's most az ó kerítésben új élet virúlna! De az épület áll, 's ki merné tagadni, hogy nem mert erős, azért áll? ha inkább bízunk ötven mint öt éves korban, ki vonakodnék tehát abban bízni mivel régi?

Az emberiség történetei a' szellem működése; a' mi attól nem származik, az lehet esemény, mely bár a' föld színét elváltoztatja 's új világot teremt: de az emberiség történeteiben csak úgy fog helyet, mint egyes ember életrajzában a' születés vagy halál. A' mit tett, a' mint fejlődött a' szellem azt jegyezi a' történelem. Hanem a' szelle- // met nem másként mint az élet alakában, mondhatni, korlátjában szemlélhetni. Mi hát az élet? A' bölcsészet így felel: az élet a' szellemnek létbeöltözése, mely által megszűnik elvontnak vagyis gondoltnak (abstract) 's kezd összetesnek egyedinek (concret, individuell) lenni. Bár nehéz és homályos ezen felelet, mégsem igaztalan vagy hamis, sőt minden ember tudatában mint eltörölhetlen tény fennhangon szóll az, 's nincs kétség, hogy az élet csak egyediségen virágozik. Igen is, élet nélkül a' szellem elvont, önön- és tárgy⁵⁹ nélküli (absque subjecto et objecto.) A' szellem tényei tehát az élet, 's a' történelem csak úgy ismerheti a' szellemet, a' mint egyedi életben nyilatkozik; azon szellemről, mely mindenütt hatna 's még sincs sehol, mely test és lélek nélkül csupán a' képzelletben lakik, a' történelem mit sem tudhat. 'S van többféle egyediség: az elsőt az egyes emberekben, mint egyiséget látjuk; a' másikat nemzetben országban mint egyetemiséget szemléljük; a' harmadik az összes emberiség, de az már oly nagy, 's oly annyira minden alakból kiömlő, hogy egyediség gyanánt alig képzelhetjük, mivel az, mi reája különös alakot, tehát

⁵⁶ A nádorok pontos számáról eltérő vélekedések forogtak közkézen. A Ney Ferenc által szintén a nádor-ünnepre írott, és célközönségként kifejezetten a hölgyeket megnevező népszerűsítő összefoglaló például 98 nádorról tudott. NEY, 1846. A század végén megjelenő Pallas nagy lexikona viszont 104 nádort tart számon.

⁵⁷ A mondat elején áthúzza: *Majdnem*

⁵⁸ *mohaira* után áthúzza: *teríteni*

⁵⁹ *tárgy* végén áthúzza: *talán*

egyediséget ölthetne, mind a' szellem elvont tulajdonai, melyekben a' bizonyos egyedi élet már nem látható. De jóllehet cselekvéseink csak az egységben és egyetemiségben foroghatnak, mind a' mellett az emberiséget, akár kosmopolitizmus, akár isten országa nevéen nevezzük is, szem elől elveszteniünk nem szabad. Mint az egyes ember szelleme csak úgy emelkedik, ha nemzetre országra irányozza működéseit, vagyis az egyetemiségre emelkedik: azonképen a' nemzet és ország is csak úgy érdemel helyet a' történelemben, ha az emberiség eszméjeért hat. 'S ím ez a' titok, melyben szülemlik, ez a' cél, hová törekszik az élet: magában ellenmondás de igaz. Élet csak ott van, hol egyediség van, 's ez korlátolt: de megmaradván e' korlátoltságban meghal az élet.

A' mai nádorünnepen, milyet az ország, mióta fejét a' Táttra emeli, 's lábait az Ádria mossa, még nem üllt, minden hazafi örvendjen, mivel országunk örömnapja ez, melyen elragadtatással emlékeztetünk, hogy egyediségét az meg- // tartotta, 's ezentúl még élhet. Az élet cselekvés, az élet erőmegfeszítés, az élet szilárd testet kíván meg, mely nélkül az inkább szünni nem akaró aggodalom mintsem remény által biztosított és tetézett munkálkodás. Mit használ a' legszebb legbájolóbb kilátás, mit a' legritkább tehetség, ha nem bízhatni az életben? 's hol lehet abban bízni, ha erős test, egészséges ép alkat, ha, szóval, a' külső egyediség hibázik? Gyönyörrel nézi a' szem a' magas fenyűt a' Kárpát szirtjén, látásán önerejét növekedni érzi az ember, midőn a' tág körben szétfutó 's sziklák közé vas fogódzással beszorult gyökereket szemléli, melyek számos görcei mint erő csomói dagadoznak, 's bizodalom szülte örömmel jártatja az elégedésben pihenő tekintet a' szállas derékon fel a' terepélyes ágakra, melyek a' szélben büszkén suhognak, és az igéző sudarra, mely a' zivatarban nem tud görbedni. Min és miért örül itt az ember? Hatalmas növényen 's azért, hogy az erőnek látása életet ígér, 's az élet reménye az öröm bölcsője. De a' legpompásabb növény is az emberhez képest micsoda? Kültünemény dolog! Mennyivel méltóbb az ember! Szikrát szent tűzre gyuladót visel magában; földből nő ki, hogy az égbe hatoljon, mert isten képe ragyog homlokán, mert ő cél magában. Ám nem küllét nélkül van ez isten fia, test és anyag neki is kell; ő egység, mely növekszik és elhervad. Az anya, ki gyermeke ma születésén örül, örömeinek gyöngyei közül a' fájdalom gyöngyét ki nem törölheti, mert búsan megemlékezik, hogy a' kezdő lét még nem meglett, 's hogy a' gyönyörű lehetőség – igazán mi is egyéb a' gyermek gyönyörű lehetőségnél? – még igen távol van a' zivatart kiállható valóságtól. Sok évig haboz szive ággodalomban és reményben, míg a' gyermek lassan fiúvá, a' fiú ifjúvá, az ifjú férfivá⁶⁰ érik, 's most ha ez örömet megérnie a' boldogtól nem irigyelte a' sors, most némi bizodalommal szól: „az én fiam ember”! 's örvend rajta, ki csak a' külséget tudja méltánylani; még inkább örvend, ki a' külség alatt a' belsőt is látja, 's tudja, ím ez emberrel is gyarapszik isten országa, ím ez is egy // tám, melyen munkáját a' szellem fejleszti. Igen is szép, nagy és erős a' teljesen felnőtt ember: de nem úgy szép, mint a' fenyű, melynek dús zöld a' meze, hanem mert a' gondolat emeli sugár testét, 's szemén a' szellem mosolyog ki; nem úgy nagy mint a' fenyű, melynek magas és izmos a' termete, hanem mert gondolatjai túlszárnyalnak a' helyen, hól él, 's túlrepülnek az időn, melyben mozog;

⁶⁰ *férfivá* után áthúzza: *válík*

nem is úgy erős mint a' fenyű, mely a' hegy oldalát felhő szakadás ellen is⁶¹ támogatni meri, hanem mert szelleme a' természetet meghódítja.⁶² Azért örülünk az ember látásán, 's busulunk midőn a' szép nagy és erős lehajtja fejét és sirba dől, mert a' szellemnek egy tánya dől ki!

Az is, ki leginkább csüng az érzékiségen 's mindentől, mit szem vagy fül nem fog,⁶³ a' valóságot gyerekes daccal eltagadni kész, csudákat hisz 's keres olyast, mi a' szokott renden túl van: ennyire nem elégti a' legelfásultabbat sem ki a' látható természet; ennyire mutat minden ember valami tulra, hogy a' természetfelettséget tagadva is⁶⁴ hiszi. 'S nevetséges, de szomorú is, többnyire a' legnagyobb csudát nem látja, midőn csudákat keres, 's a' legbizonyosabbat fel nem veszi, midőn a' józanság elmellőzésével is erőkodik csudát lelni. – Ember, csudát keressz? Magad az vagy! – Ember csudát keressz? Csuda körülvesz, karjaival ölel, eszméivel táplál, történetein hordoz, 's ez a' nemzet! Midőn, nem tudhatni, hány ezredéves⁶⁵ álmából az ember felébredt, 's eszmélettel körüljártatta szemeit, a' nemzetek már megvoltak. Egész máig, valahányszor a' setétség megnyílt 's a' történetlen homályból új nemzet lépett ki a' világ színére, az mindig már természeti-kész volt. Nemzethalált igen sokat beszél a' történelem; vannak nemzetsirjai, melyekre örökké zöldellő cipreszust ültetett, hogy a' nemesebb emberiség hálás emlékezete ápolja, meddig a' szép és jó a' földön lakozand: de sehol és soha nem ringatta egy nemzetnek sem bölcsőjét, mivel a' midőn megtalálja, rég kikelt már az a' bölcsőből. Így a' hegyek legsötétében a' fáradságot megfizetni az arany kész⁶⁶ érben jó fel: hogy mint és mikor szűrődik az poreső gyanánt a' sziklákba senki sem tudhatja.⁶⁷ // E' földön nemzet a' legnagyobb csuda.⁶⁸ Örülünk növényen, mert az erőnek látása életet ígér, 's az életen, bár csupa külség⁶⁹ is az, szívesen örülünk; örvendünk embernek egyediségén, mert a' szellemnek tánya lehet az, 's a' szellem fejlődésén minden igaz ember örvend; hát nemzet látása ne ragadjon örömré, melyhez semmi sem hasonlít?

Valamint az ókor megíhlett látnoka, midőn a' mindenhatót felemeltetett székben ülni látá, 's körülötte sáfaim angyalok állanak vala, megrémült, mivelhogy ő a' megfer-téztetett ajakú a' királyt a' seregek urát látá:⁷⁰ azonképen szent borzalom fogja el azt, ki az emberiség történeteiben a' világ szellemének működését látja, mivelhogy a' világ

⁶¹ is után áthúzza: *meri*

⁶² *meghódítja* után áthúzza: *jöllehet teste martalékává leend*

⁶³ *fog* végén áthúzza: *hat*

⁶⁴ *is* elején áthúzza: *még; is* után áthúzza: *azt*

⁶⁵ *ezredéves* elején áthúzza: *év*

⁶⁶ *kész* végén áthúzza: *en*

⁶⁷ Áthúzott mondat: *Születik // és Előbb megszóllal több a' nemzet, azután képez társadalmat és államot, épen úgy, mintha egyes embert csak akkor lehetne megpillantani legelsőbben, midőn már nejevel és gyermekeivel mulatoz.*

⁶⁸ *csuda* után áthúzza: *melynél gúnyos értelemben csak az lehetne nagyobb, ha emezt nem csudálnák*

⁶⁹ *külség* után áthúzza: *legyen*

⁷⁰ Ezsaiás próféta könyve, 6. rész

szelleme az istenség lehellete, mely minden fogalmat⁷¹ felülmul.⁷² De kik a' világ szellemét körülálló sáfaim angyalok? A' nemzetek, mert azokban jelenti ki magát az istenség lehellete, azokban testesül a' világ szelleme; azért nem is születnek mint egyes emberek, hanem teremtettek mint Ádám a' történelem előtti nagy napon. Minden nemzet egy egyediség, tehát mindenik gyönyörű lehetőség a' világ szellemének sáfaim angyala lehetni. Van-e nemzetnél nagyobb, becsesebb, méltóbb? van-e nemzeti egyediségnél ki-pótolhatlanabb féltőbb kincs? Hol készül a' kiszakasztott arany helyébe más ér a' hegyek gyomrában? s az eltörölt nemzetek helyébe hol teremnek ujak? Mit tudunk mi? siratni a' mi elmúlt, de örülni azon mi van. 'S oh boldogság, nekünk a' mai ünnep nem az elmúltak sírató napja, hanem nemzetünk országunk egyediségének örömnapja. Igen, ma harsogják bérc és szikla, völgy és róna: áll Buda, él magyar még.⁷³ Ma, midőn fenséges⁷⁴ Józsefünk nádorispánységának félszázadját ülljük, ma inkább mint valaha emlékeztetünk a' végzetek nagy kegyelmére, mellyel országunkat megtartották. Erősebb nemzetek a' // feledékenység homályába süllyedtek: a' magyar megmaradt Európá szinén. A' melyek Aзиának belsejéből előrohantak akár követve akár üldözve a' szélesen elterjedt gót népségeket, a' hunok, avarok, s több más nemzetek hová lettek? Iszonyú zajjal felriasztván a' történelem figyelmét a' mily hamar félelmesekké lettek, oly hamar el is tűntek mint üstökös csillagok. A' török utoljára vívta Európának szellemét, azt az Izlam aszaló ölében temetni akarván; alája görbedett magas büszke Buda, reszketett Bécs a' félholdtól, s szilaj Mohammed⁷⁵ hódító már kérkedő reményében annyira elragadtaték, hogy azon oltárról, mely előtt Rómának főpapja híveinek millióiért a' Megváltóhoz fohászkodik, zabját cendi ménje. Holdfogytán fogamozott meg e' dőre remény, már is gúnyá lett; Isztambul falai között a' tehetlenség táboroz, az Izlam zászlója kelet felé lobog vissza, vendég még csak a' török Európában. A' magyar nem vendég, nem zsellér hanem birtokos, minden tized évvel jobban biztosul öröksége. Pedig hányszor nyílt meg előtte is az örvény, hányszor készült neki hátat fordítani az europai szellem! – Országunk⁷⁶ nagyon is szélén fekszik mindennek,⁷⁷ mi europai!!⁷⁸ Hála országunk él, s reménylhetjük, hogy Mohácson innen nagyobb és diszesebb jövődjöje várja, mint Mohácson túl volt hét százados multja!

⁷¹ fogalmat után áthúzza: *is*

⁷² felülmul végén áthúzza: *ja*. Utána áthúzott mondat: *Csak érezi, hogy mindnyájan ő benne vagyunk, élünk – mozgunk.*

⁷³ Kisfaludy Károly: *Mohács* (85. sor)

⁷⁴ fenséges után áthúzza: *Nádor*

⁷⁵ II. (Hódító) Mehmed oszmán szultán (1444–1446, 1451–1481)

⁷⁶ Országunk után áthúzza: *igen*

⁷⁷ mindennek után áthúzza: *annak*

⁷⁸ Áthúzott mondatok: *Mit utolsó hetekben tapasztaltunk: képe történeteinknek. Nádorünnepre készül az egész ország: im' szomorúan terjed a' hír – ötvenéves nádorunk beteg, súlyosan beteg; sokáig nem tudtuk gyász- vagy örömmünnet tartandunk-e. Nem így hányatott-e (első változatban: mindég) sokáig nemzetünk s országunk a' léte reménye s a' veszélynek aggodalmai között, mint kinek biztos joga nincsen az élethez? De hála! nem gyász – hanem örömmünnet szólított össze, hála fenséges nádorunk felépült!*

Az egyéni úgy mint a' nemzeti élet fakadása 's megtartatása istennek kegyelme, 's hálát mondjon érte az élő. Hála, megvagyunk még! ez bizonyára nem üres szó, melyet a'⁷⁹ Nádorünnepen ejtünk; sőt az azon kegyelem⁸⁰ megismerésének örvendező hangja. De valljon csak hálára emlékeztessen a' Nádorünnep? egyéb semmi se mozgassa kebleinket. Korántsem! A' multat kell őriznie,⁸¹ a' ki a' // jelent⁸² bírni akarja; s' a' mult azon kulcs, mely a' jövődőt nyitja.⁸³ Necsak hálára emlékeztessen tehát a' nádorünnep,⁸⁴ hanem főképen arra, hogy isten kegyelmére méltókká legyünk, 's jövődönket biztosítsuk.

2.

Hunfalvy Pál beszéde a késmárki líceumban öccse, Hunfalvy János professzori beiktatásakor, 1846. november 25.

ŠAP SAL Archív Pavla Hunfalvyho, inv. č. 313, kart. 3 (Prejavi a prednášky),
Prejav žiakom kežmarského lýcea pri inštalácii jeho brata
Jána Hunfalvyho za profesora 25. 11. 1846

Nagyérdemü védek!⁸⁵
tisztelt gyülekezet!
kedves öcsém!

Nem szoktam vala e' helyről soha is beszédemben inkább a' művészet szabályait mint igazán gondolatimat kifejezni; ez órában pedig, melyben Főtanodánk nevezetes ünnepélyének magasztalására, 's nagy érdemek kitüntetésére is szóllani hivatásom, annál kevesbbé szabad másként beszélnem minél több viszonyzás lehet személyemmel az ünnepély alkalmában. 'S bizonyosan mindnyájan, kik jelenléte az ünnepélyt diszesíti, mást nem is várnak tőlem annál, mit szívem belsejében érzek. Nem is szóllandok egyebet: hadd csepegtessenek a' meggyőződés szavai, mint reggeli harmat, éltetet illatot a' visszavonuló akarat tetteire, melyek nélkül Főtanodánk nem ujjá-születésének napját hanem torát ülljük.

Bennem öröm, de aggódo öröm dobog. Minek három évvel ez előtt szóllója valék, az most itt már befejezett tény. De nem én szolgáltam belátással, nem én indítottam meg a' szándokot, mert nem is én mutattam ki a' szükségét, – hogy az evangélikus főbb intézetekben a' többi előrement főtanodák példájára a' tanulási folyamat hosszabbítani

⁷⁹ a' után áthúzva: *mai*

⁸⁰ *kegyelem* után áthúzva: *érzetéből*

⁸¹ *őriznie* helyett eredetileg: *örzynie*

⁸² *jelent* után áthúzva: *akar*

⁸³ *nyitja* előtt áthúzva: *meg*

⁸⁴ *nádorünnep* után áthúzva: *mert isten kegyelmét*

⁸⁵ *véd* = 'patrónus', 'pártfogó'

és a tanító erőket szaporítani kell; azt az egyházi és iskolai egyetemes gyűlés, az evangélikusok testületének törvényesen határozó⁸⁶ közakarata tette. Fájdalom, ügyünk nagy kisebbségére amaz közakarathoz nincs lába nincs keze; az ott nyilatkozó szellemnek nincs önege (subjectuma), s – hogy még ily szomorúan komoly dolog említésénél is⁸⁷ tréfa ébredhet – igazán a híres // hegelféle⁸⁸ abszolút szellemnek és akaratnak széles e világon legjobb s tán egyetlen egy hasonmása Magyarországon az evangélikusok generalis conventje.

Mi magyarországi protestánsok, különösen evangélikusok, azon helyzetben vagyunk, mely az egyesek nyilvános vagy egyetemesi erényeiket leginkább kitünteti. Mi szép, de mi nehéz is az egyszersmind, rajtunk tanulhatja, ki oly helyzetet csak a görög és latin remekírókból tudna magának képzelni, de önmozgású s önéletű egyetemeséget sehol még nem látott.⁸⁹ Nehéz⁹⁰ a mi állásunk, sőt nehezebb bizonyos tekintetben Athene, Spárta, Thebe hazafiaiénál. Hihetlent vagy különöst⁹¹ mondok? „Midőn hatalomszerzésről vagyunk szó, melyet mind az élő-, mind az utó-kor csodálni fog, mint mondá Periklesz⁹² a harcban elesettek felett szónokolván; midőn az egész tengert és földet a vitézség előtt megjárhatóvá lenni kényszerítvén mindenhol a szerencsének és szerencsétlenségnek állandó emlékeit hagyják, szívesen halnak meg az emberek elszánt csatában. Mert testeiket, hogy Periklesz szavait folytassam, a köznek áldozván, magoknak nem avuló dícséretet s a legdicsebb sirt nyerik, nem annyira, hogy abban feküdjenek, mint inkább hogy hírek alkalom szerint szó és tett által mindig emlékezetben maradjon. Mert kitünő⁹³ férfiak sirja az egész föld; nemcsak honn az oszlopok felírása jelenti őket, hanem idegen országban is az iratlan emlék mindenik elméjében lakik inkább mint sirdombban.”⁹⁴ S az ily elhíresedett férfiakat mai napig Periklesz szokta dicsérni! Ám nem egyaránt indítja meg minden érdek a tettbuzgalmat; minél bensőbb és a küléltre nézve különösebb az érdek annál kevesbbé hat az emberekre. Ha hír villog ki a tettből, mint éjből kitetsző tűz, mely messziről magára igézi a szemet, nem hiányzik majd a búzgalom: hol hír nincs kevés⁹⁵ az áldozat vagy nincs is. Mi magyarországi evangélikusok szinte hazafiak akarunk lenni; honunkat híressé, hatalmassá tenni mi is akarjuk; e tekintetben az atheneiek megett maradjunk nem szabad! De Athe- // nétől visszafizetés fejében mindent kapott az áldozó: minket nem úgy jutalmaz a haza; mi, ha protestánsok akarunk lenni, saját külön érdekeinknek külön kell áldoznunk, s annyit áldoznunk, hogy külön érdekeink a haza nagy érdekeivé legyenek, s kicsi mécsünkől

⁸⁶ határozó után áthúzva: egyetemes gyűlés

⁸⁷ is után áthúzva: kacagás

⁸⁸ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) német idealista filozófus

⁸⁹ látott után áthúzva: ? volna

⁹⁰ Nehéz előtt áthúzva: S

⁹¹ különöst után áthúzva: az mit

⁹² Periklesz (Kr. e. 495k.–429) görög államférfi és hadvezér

⁹³ kitünő után áthúzva: férjfiat

⁹⁴ Thuküdidész: Periklesz beszéde a háború első évében elesett athéniak temetésén (*A peloponnészoszi háború* II. könyv 43. feje.)

⁹⁵ kevés után áthúzva: vagy nincs az áldozat

az egész országra világosság áradjon. Cél és induló hely vagy eszköz nincsenek illő arányban egy mással; a' cél az egész míveltség, az egész haza; az indulóhely kevés ügybarát, alig észrevehető töreke⁹⁶ az egész nagy számnak! Igen, ha isten és a' történelem megengednék, hogy egyházi és iskolai tanácskozásbeli határozatok lehessenek országok talapjai 's a' szellemi anyagi törekvések valósítói,⁹⁷ miszerint protestáns történeteink hősei gyűléseink jegyzői volnának, úgy mi bizonyára semminek hiányában nem volnánk, 's a' vizsgáló, kit utjában vajmi sok kedvetlen ér, midőn az egyesületek és egyetemeségek vallott kudarcait szemlélni kénytelen, pihenni, 's bizalmat szedni szállna meg hozzánk evangélikusokhoz! De nem vagyunk Utopiában; nem képzelet hanem erő mozdítja meg nálunk is az emelrudat. Ha még egyetemes határozatinkat egyetemes akarat egyetemes erővel valósítaná! – Egyházi és iskolai határozataink létrehozása egyesektől függ, kik eszközöket és jóakaratot birnak. És gyűlésen elfogadjuk mindnyájan az üdvöst, melyet otthon tűzhelyénél magára alkalmazni nem egy vonakodik, mert úgymond, az egésznek bizony hasznos, sőt szükséges, de azért nem vesz becséből ha kihúzom is magamat, egy ember nem a' világ, mikor egy község vagy intézet sem az egész protestánság! Ily nagy különbség van gyűlésen és⁹⁸ tűzhelyénél határozó ember között Amott az egyetemeség, vagyis az egészet felfogó belátás az eszme kívántatóságai szerint nyilatkozik, 's annak kivételére a' közakarát indul meg: itt az egyediség, mely többnyire az önösség által egy szegletbe szoríttatik, az eszmét csupán önmagára viszi 's azt szerfelettinek találván, létesítésére nem indul meg.⁹⁹ Sőt tán némi kárörömmel nézi annak küzdelmeit, ki az egyetemes határozatot egy¹⁰⁰ maga¹⁰¹ hajtja végre, 's önösségét okosságának adja ki. Kétszeresen nehéz tehát // a' mi helyzetünk!

Mi létesítettük¹⁰² az egyetemes határozatot; fogunk-e köszönetet vagy gúnyt aratni, 's 'e kicsinyből oly gyorsan mind nagyobbra nőtt intézet¹⁰³ ujjá-születésének napját vagy torát ülljük-e ma? A' tömeg a' siker után itél 's osztogat elismerést vagy rosszallást: de a' siker nincs úgy kezünkben mint a' szándék, 's a' szándékból folyó törekvés. 'S nekem most nem szabad a' tömeg helyeslését vagy nem helyeslését számba vennem, bizonytalan és ingatag az, mint minden szeszély: én a' szándékot s annak hű magzatát a' törekvést méltánylom, mely által egyedül itt vált lehetségessé,¹⁰⁴ mi mindenütt szükséges. De a' szándékot és a' törekvést méltányolván azokról¹⁰⁵ beszélek, kiknek buzgósága emelte valóságra, mi csak irott törvény volt. Tí, nagylelkű védjei és gyámolítói e' tudományos intézetnek, áldozattal, mely sem nem első sem nem utolsó, ismertétek el annak igazságát, hogy evang. intézeteink felsőbb osztályai a' tudománynak a' kor és hazánk kívánati-

⁹⁶ *törek* = 'töredék'

⁹⁷ *valósítói*, után áthúzza: *hogy úgy*

⁹⁸ és után áthúzza: *négy falai között*

⁹⁹ Áthúzott mondat: *Kétszeresen nehéz tehát a' mi helyzetünk!*

¹⁰⁰ *egy végén* áthúzza: *edi*

¹⁰¹ *maga* után áthúzza: *hajtotta végre*

¹⁰² *létesít* = 'valóra vált', 'életbe léptet'

¹⁰³ *intézet*, itt = 'tanintézet'

¹⁰⁴ *lehetségessé*, után áthúzza: *mely*

¹⁰⁵ *azokról* után áthúzza: *szóllok*

nak nem felelhetnek meg többé; áldozattal mutattátok meg, hogy ezen tudat nem el az ügytől de hozzá szerzett, mi annál dicsőbb minél csüggesztőbbek az ország közönséges ' ez intézet különös körülményei ez időben. Mi másszor az adakozó kedélyt csiklándozó kedveskedés volt, az most áldozat, melyet sokan személyes érdekeik ellenére is, csupán az ügynek hódolva, ' az egyediséget az egyetemiségnek nyilván alája rendelve tettek. Szilárdabb meggyőződésből tehát, mint pillanatnyi szeszélyből nyújtáték az áldozat; innen bátran hiszem, hogy nem volt utolsó, hiszem hogy másokat is, kik eddig még nem áldoztak, lelkesíteni fog. Örömem aggodalma szűnik ezen hit által – nem torba, hanem örvendeztető ünnepélyre jöttünk ide.

Kötelesség-mulasztás volna,¹⁰⁶ midőn az áldozatokat említém, melyek által a' jog-és¹⁰⁷ országtudományi osztály e' főtanodánál egy új tanszékkal gyarapítottatott, ha tisztelt tanártársaimról megfeledkezém, kik az áldozók között nem utolsó helyet vívtatok ki magatoknak. Tí, kik háztartásában, mennyire tudom, egy forintka el- // vétele olyan hézagot nyit, mely szélesebbre mélyebbre tátong, mint mások gazdaságában ezernek elvétele, tí hosszabb időre annyit ajánlottatok, mennyit töletek senki¹⁰⁸ nem várt nem várhata.¹⁰⁹ Ha valakinek áldozata, a' tiétek ér közelebb engemet; ha valakinek áldozata, a' tiétek nyom engemet: mások inkább az ügyért, tí inkább érettem áldoztatok. 'S tetéztetek azt még folyvást, 'a súlyt, melyet váltig érzek, tí nem éreztetitek, s nem fogjátok velem soha éreztetni. ... Szünjél hát örömem aggodalma, hadd lássam ezentúl csak az ügy győzelmét, lássam azt te általad, kedves öcsém, dicsőséggel ragyogni.

E' főtanodai gyülekezet az ujitást, melyet több reménnyel, mint kamatozó értékkel teve, bizonyosan megkedveltetni, mondanám, megkivántatni gondolta, midőn Téged, új tanítótársam, szemelt ki az ujdón felállított tanszékkbe. A' választó gyülekezet célja világos, elismert: de mi vala indítója, hogy 'e cél elérésére téged hívt meg, nem tudom. A' bátya érdeme szerezte ide öccsét? Ha ezt hinném, még inkább, ha ezt helyes indító-
nak tarthatnám, teljes igazsággal idézhetnék reám eme' mondást: „bizony, elvette jutalmát”! – Tenérdemed volt megválasztatásodnak indítója? Hol és mikor lett érdemed? – Hanem mindegy: a' szellem világában és a' cselekvés országában nem az ér, hogy mi honnan van, de az, mi hová céloz, 's mi hogyan tör célja felé. Bizodalom, az emberi lelkek azon kapcsa,¹¹⁰ mely nélkül a' kedélyeket jeges héj borítaná, 's az emberi életből minden öröm kiveszne, bizodalom, mely, mint égi ajándék, észrevétlenül száll a' kebelbe, neked is a' kötelesség fonalát kezdedbe adta, hogy ezen a' cél felé törekedjél, 's reád hagyta, mit mindenre reászokott hagyni, hogy benned-biztának okát cselekvéssé igazzalold. Taníts tehát sikerrel, fejleszd a' tudományt 's légy híressé, úgy megigazolod a' benned helyezett bizodalmat. Ezen kívánattal vezetlek ünnepélyesen tanítói székedbe: a' mily őszinte és szives, oly nagy is az; de illik a' bátyához, hogy öccsének a' legnagyobbat kívánja. //

¹⁰⁶ *volna*, után áthúzza: *ha*

¹⁰⁷ *jog- és* után áthúzza: *törvény*

¹⁰⁸ *senki* után áthúzza: *sem*

¹⁰⁹ *várhata* végén áthúzza: *tt*

¹¹⁰ *kapcsa* helyett eredetileg: *kapocsa*

Taníts sikerrel! Midőn azt kívánjuk egymásnak mit magunk erejével vagy nehezen vagy nem is érhetünk el, e' jámbor kifejezéssel nyilvánítjuk: adja isten hogy. Minden inkább függ tőled és erődtől, mint ez első kívánatom: adja hát isten hogy sikerrel taníts. A' tisztelt hallgatók között azok, kik engem tavaly barátom bevezetésénél hasonlót mondani hallottak, ne vegyék gondolatszégénységnek hanem szükségnek, mely a' leg-helyesebb alkalmazkodás is. Ha ezeret küldenék egymásután a' honért csatázni, s mindenike tőlem legjobb útravalóul ezt kapná: légy vitéz! nem únhatnak sem ők sem a' körülállók. Tavaly óta nem változott intézetinkben a' szellem, belátás, akarat, készült-ség, még folyvást nem tudjuk, a' felsőbb osztályokban lehet-e tanítanunk, vagy kell-e még oktatnunk. Könnyebb tanítani, könnyebb oktatni is magában. Amannál a' tudomá-ny, mint határtalan vidék áll előttünk, melynek csudavirányait¹¹¹ bejárjuk, minél hosszabb ideig mulatozva rajta, annál élesebb látással, hogy, ha lehet, egy bokor, egy virágocska se kerülje figyelmünket: a' kik velünk 's utánunk azon vidékre vetemednek, ám lássák, mint követhetnek, mi meg nem állunk, vissza nem tekintünk, mert fülünkbe cseng: „ars longa, vita brevis!”¹¹² és „uram, setétedni akar!” tehát sietünk, kell is sietni! – Az oktatás apai kézzel egy egy szálacskát¹¹³ szed a' tudomány széles virányain, 's mint bájjvesszővel úgy illeti¹¹⁴ meg vele a' tanítvány elméjét, nem sietve, hanem ápolva, hogy az nyiljék, mert nem is avval gondol, hogy tanítványa a' határtalan vidéket megismerje, hanem hogy látni tanuljon, 's a' járást megszokja. Melyik utat válasszuk mi? – Az apai kéz, szálacskaszedés, elmenyítés, járnitanítás, mind az oly szépen hangzik, hogy sokan: oktass, oktass mindig, váltig, kiáltanak. De mi nekünk, bármi nehezen essék is, az okta-tást a' tanítással össze kell házasítanunk, pedig jól tudjuk, hogy a' házasság szerzői keves becsületet vallanak. Nem sok nálunk a' szerencsés tanító; egyfelül a' tanítványra kell minden gondot fordítani, másfelül a' tudományt mint egészet átfoglalni, mi maga elég a' legdúsabb erőt kimeríteni. – Légy te, kedves öcsém, azon // ritka néhány szerencsés tanárok egyike, ki az ifjúságra is lehető áldással hatni tudj, a' tudományt is minden nö-vekvésében bird. Ezt várta tőled a' főtanodai gyülekezet midőn az új tanszékbe meghí- vott, 's ezt követeli bizonyosan saját reményed is. De mint idősebb tapasztaltól, mint bátyádtól ne kívánj utmutatást tőlem a' sikeres tanításra, én azt nem adhatok. Tanító- oktatás cselekvés, mely minden tanítandó külön tárgyhöz 's minden tanuló elméhez képest más más 's mely, hol több tanuló van, azok között a' közepet bizonyos tapintattal kitalálja, melyet sem közleni sem eltanulni nem lehet. Minden szabály csak előkészít a' cselekvésre, magát nem taníthatja. Hisz a' cselekvés nem csinálás, mit megmutatni 's tanulni lehet. A' vésűt hogy tartsa, 's a' festékbe mint mártsa ecsetét, azt megtanulja az inas: de a' vésűvel mint faragjon szellemet a' kőbe, 's a' festékkel hogy leheljen életet a' vászonra ezt nem tanulhatja meg, e' cselekvés magában kél folytonos igyekezet 's mond- hatnám, belső ihlet által. Azért ismétlem: adja isten, hogy sikerrel taníts!

¹¹¹ *virány* = 'virulók, virágba borult táj, mező

¹¹² Görög eredetiben: Ο βίος βραχύς, ἡ δὲ τέχνη μακρὴ ('Az élet rövid, a mesterség hosszú.'). Hippokratész első aforizmája azonos című művéből (*Ἀφορισμοί*).

¹¹³ *szálacskát* után áthúzva: *ki*

¹¹⁴ *illeti* elején áthúzva: *meg*

'S fejleszd a tudományt. Ha e' második kívánatomat így fejezem ki, könnyen balraértethetem, 's mosolygást idézek elő. Mi, kik ezen kis intézetnél annyi akadályok között működünk, mi lehetnénk bármely tudománynak is fejlesztői? Az európai szellem, mely a' mult századokban, midőn egybeült is csak szigetenkint mutatkoztak hatásainak eredményei, Magyarországon igen ritkán mutatkozott kitetszőleg, a' tizenkilencedik század közepén, midőn neki annyian tömegestül szolgálnak, mitőlünk, Késmárkiaktól merne valamit reményleni? Tán a' földirati¹¹⁵ magasság, melyben sok másokat felülmúlunk, egyszersmind szellemi emelkedettség is? Avagy mint a' légsúlymérő¹¹⁶ kényesője,¹¹⁷ úgy a' kebel lelkesedése is magaslik? Mind azon által fejleszd a' tudományt. Nem kell buvárkodás az élet jelenségeiben annak belátására, hogy Európában, sőt az egész országot¹¹⁸ földkerekségen a' társadalmi és állami tudomány minden más tudományok között legkevesbé fejlett; nem kell arisztotelesi¹¹⁹ él annak felfogására sem, hogy ép' azon tudomány két világnak, úgy mint az eszmének és a' tapasztalásnak // gyermeke, 's hogy míg az eszme mitsem akar az egyediségekről tudni, a' tapasztalás csupán ezeken szedi bölcsesége virágjait, végre, bár mennyire vagyunk is hátra minden másban, ország dolgaiban csakugyan nem vagyunk utolsók Európában. Van hát itt tenni való több mint bármely tudományban; a' külföld világitathat ugyan előttünk vezérelve, eszméji tüzésénél meggyujthatjuk szövétnekünket, de azt, mit a' tapasztalás az eszmék világa alá helyez, magunknak kell szereznünk; 's annak megszerzésére fel is vagyunk jogosítva, nemcsak, mert országos egyediség vagyunk, hanem még inkább azért, mert más nem is teheti azt értünk.

Legyen hát, kedves öcsém, hogy úgy szóljak mint Plató,¹²⁰ lelked az örök¹²¹ igazság felé fordulva, 's megtelvé az eszmék boldogító tudásával szedd azután leszálva az égből az országrajzban és történelemben azon tapasztalásokat, melyeket országos egyediségünk nyújt. Így valóban fejlesztheted a' tudományt, mennyiben azt egyediségünkre alkalmazni kell, fejlesztheted, nem mivelhogy te erős vagy, hanem mivel mindnyájan gyengék és kevesen vagyunk, kik ez irányban gondolkodunk. Vannak ugyan még sokan, kik a' társadalom és állam ügyeiben a' tudománytól, vagy mint nevezgetni szeretik, a' theoriától, iszonyodnak, 's vést és háborgást minden elmélet megett gyanítanak. Bizonyos elméletektől, melyekre az említettem bölcselő szerint, nem az örök igazság hanem az önösség szülte az eszméket, 's nem az isteniek látásába tisztult szellem, hanem a' földiség barlangjában elvakult érdek támaszkodik, lehet nagyon félni: de a' dolgok lényét felfogó 's megértető tudomány időnkben szükségesebb mint volt az előtt, 's jövőben még szükségesebb lesz mint most; 's ezen valódi tudományt keresni 's megtalálni vas szükség kényszerít. A' körülmények hatalma, mint dagadó folyam hullámai, perccről percre erősebben int; nem használ semmit a' kétségbeesés, mely ily mondásba: „kit el

¹¹⁵ földirat = 'földrajz'

¹¹⁶ légsúlymérő = 'barométer'

¹¹⁷ kényeső = 'higany'; kényeső után áthúzza: *nem*

¹¹⁸ országult = 'civilizált'

¹¹⁹ Arisztotelész (Kr. e. 384–322) görög filozófus

¹²⁰ Platón (Kr. e. 427k.–347) görög filozófus

¹²¹ örök után áthúzza: *kévalóság*

nem hajt, az majd reá hajt” közönyösségét, az¹²² ellángolt önös érdek ezen¹²³ // hamvát rejti; az epimetheusi¹²⁴ gyász hijába kesergi a’ prometheusi gondatlanságot. Teljél meg a’ valódiság eszméivel, válj’ képessé a’ felfogást kijátszani szerető tapasztalás megértésére, ’s az ifjú elmék azon *periagogéja*,¹²⁵ vagyis úgy fordítása, miszerint ők is az eszméket megláthassák ’s a’ tapasztalást megérthessék, akként fog neked sikerülni, mint Plátó, az igazságban bizván, reménylette. De úgy első¹²⁶ kívánatom is jobban beteljesedik, sőt látod, hogy a’ sükeres tanítás és a’ tudomány-fejlesztés, azon értelemben, melyben előadtam, egymástól elválhatatlan. Ki lehet tudományának teljes műismerője? (mestere) Úgy-e csak az, ki annyira jártas benne, hogy továbbfejlesztésére alkalmas? Ki lehet bármely ismeretben is helyes oktató, teljes tanító? Úgy-e csak ilyen műismerő? A’ fészeg¹²⁷ nem mester hanem kontár, ilyentől pedig soha más nem telik mint kontárkodás.

Ha sikerrel tanítsz, mert a’ tudományt fejlesztheted, hiússé is lész, nekem tehát fölösleges a’ kettő mellé a’ harmadikat is kívánnom: de neked nem úgy fölösleges azt szívedben táplálnod. Hogy sikerrel taníts, hogy a’ tudományt¹²⁸ fejleszthesd, arra egy latin kifejezés szerint, „*labor improbus*”,¹²⁹ olyan munka, mely a’ testet elnyomorítja ’s a’ lélek olaját elfogyasztja, igazán *elnyomorító* munka kell. Minden fáradozás önmegtágadással jár, ’s nem egy tekintetben a’ munka ellensége az embernek. De már ez természetünk sajátsága: teli van ellenmondásokkal. Igyekvés meg munka fejlesztik az embert; de ugyan azon igyekezet és munka megrövidítik élvezeteit ’s megemészti erejét. Hisz a’ tökélyre törekvés mi más mint kiemelkedés az egyediségből, tehát az egyedi embernek izzadságos halálózása. Hanem, jóllehet mindnyájunk rendeltetése egy, az mégis inkább az irányban mint a’ cél megközelítésében egy; a’ pályán a’ megállapodás annyi helyen történhetik, a’ hány ember fut. Lehet hát ’s van is élet, melynek fáradozalmi inkább egyeznek az élvezettel, mint más életé, ’s melyben a’ munka szívesen fog kezét a’ gyönyörrel. Mi ösztönözzön már Téged, kedves öcsém, az elnyomorító munkára, mely nélkül // hivatásodnak meg sem felelhetsz? A’ kötelesség szent szóllítása? Leginkább ez, ’s olyan bizonyos ez, a’ milyen bizonyos, hogy az a’ keresztyén életnek legbensőbb magva, ’s azon csudaerővel bír, hogy az egyednek homályban vesztéből az egésznek fényel ragyogó megtartást készít. Sokan ’e keresztyén erényt fölötte nehéznek tartják. Nehéz valóban, de ám legnagyobb is! Hanem midőn a’ kötelesség szent szóllítását önmegadó engedéssel hallgatjuk, nemcsak szabad, de az emberi természethez illő is egy más ösztönre szinte hallgatnunk, ’s ez a’ kitűnés, a’ hír! A’ hír oly természetesen kapcsolódik a’ tetterőhöz, hogy hol a’ cselekvést nem ő buzdította is fel, a’ fényes tettet mégis elválhat-

¹²² az után áthúzza: *eltompult*

¹²³ ezen után áthúzza: *maradványát öleli fel*

¹²⁴ Epimétheusz (jelentése: ’későn gondolkodó’) titán, Prométheusz testvére, Pandóra férje

¹²⁵ *periagogé* (περιαιγωγή) = ’körbefordítás’, ’átfordítás’. A lélek átfordításának gondolata a keresztyén hagyományban megtérésként él tovább. ROSTA, 2012, 53.

¹²⁶ első után áthúzza: *kit*

¹²⁷ *fészeg* = ’felszínes’, ’felületes’, ’egyoldalú’

¹²⁸ *tudományt* után áthúzza: *fejleszthesd*

¹²⁹ *Labor* [omnia vincit] *improbus* = A ’szívós munka’ [mindent legyőz]. Idézet Vergilius *Georgicájából* (I. könyv 145–146. sor)

lanúl követi, mint virágját az illat kíséri. 'S a' milyen igaz Tacitus 'e mondása „adeo virtutes iisdem temporibus optime aestimantur, quibus facillime gignuntur”,¹³⁰ szint' oly igaz, hogy a' mely erények becsültetnek, azok virágoznak is, 's mindenik csak ezt állítja, hogy az erény a' hirnek fáradság-edzette fia, mely az egész földön imádtatik. A' kötelesség komoly, disze nem látható, mert benső, azért enyészik ha napra kitétetik: a' hír lobo-gó kedvü, ragyog nyilvánosan, azért tikkad ha berekesztetik; a' kötelesség áldozatot kér, melyet csak a'¹³¹ magába¹³² rejtekező öntudat fizet meg: a' hír az előlegezést, melyet az erély kockázató reménnyel elpazarlott, a' világ előtt fényes kamattal fizeti vissza; a' kötelesség magába szeret vonúlni, 's az embert kicsi körében tartóztatni, mert csak úgy erős, ha szűk helyen összeszorúl: a' hír szállongva terjeszkedik, 's a' minél nagyobb kört betölthet, annál erősebb. Innen a' kötelesség maga lankaszt; a' hír maga hiúsít: de hol a' kötelességet mint irányozó súlyt a' lengeszarnyú hír magába veszi, ott az nemcsak hajt hanem vezérel is mint világító, soha nem mint hamvasztó.

'S a' hír, a' kitűnés ne dobogtassa szívedet? A' meddig a' történelem hat, mindenütt a' hír sarkantyúzta a' hősöket, kik zajjal betölték a' világot; a' hír táplálta a' mécszet, mely-nél a' buvárkodó a' természet és a' lélek titkait kutató. Hanem a' kötelesség ölelkezzék össze a' hirrel; kebledben a' kötelesség oly hangosan 's oly követelőleg szólljon mindig, hogy az elnyomorító munka, melyet kedveért magadra vállalsz, csekélységnek lát-szas- // sék, 's a' legnagyobb áldozatot is ábrahामी keszszéggel megtenni bátor légy; de fölötted magas derült kilátásban a' hír intsen magához koszorúval, 's valahányszor szemed reáfordul, mindannyiszor ömöljön új erő és kedv minden ereidbe, 's biztasson uj remény, hogy a' koszorút fejedre fogod tenni. S az eszmék világosabbak a' tapasztalás könnyebb megértésü lesz előtted; a' társodalmi és állami ezer alakú tünetekben a' szükségést, mely mint fonal az egymástól széthullani látszó tényeket bizonyos tőgondola-tokhoz köti, ki fogod venni, 's a' szerint összekötetetést találni ott, hol mások egyedül rendetlen halmazt látnak, 's az emberi bölcsességnek befolyást szerezni hol mások szer-int az esetiség uralkodik csak, mely vakon tipor meg hágy. Így oly sikerrel is fogsz taní-tani, minővel csak kevesen tudnak tanítani, mert szavaidból az ifjak sem nem általános eszméket, melyek ép azért, mivel mindenütt alkalmazatosak, sehol sem illenek az egyedi-ségekre, sem nem tapasztalati tényeket, mint rakás kavicsot, melyekkel a' komolyan ren-dező értelem mitsem tud kezdeni, az elbízott pedig hirtelen 's azért veszedelmes teoriákra vetemedik, nem fognak egyedül hallani, hanem fognak igaz bölcseséget, mely a' látszó esetit az eszme alá veszi, tanulni 's majdan nyomdokidat követni. –

Ébredjen hát általad is a' prometheusi gondosság, mely után az epimetheusi gyász feledékenységbe jut, s az ország köszönettel ismerendi el, hogy protestans érdekeink csak ugyan a' haza nagy érdekei 's megfogja köszönni a' mi Főtanodánk védeinek és barátjainak hogy áldozataikkal állították fel az új tanszéket, s hogy bizodal-muk Téged

¹³⁰ *adeo virtutes iisdem temporibus optime aestimantur, quibus facillime gignuntur* = 'annyira igaz, hogy az érdemeket azokban az időkben méltányolják a legjobban, mikor a legkönnyebben teremnek.' Tacitus: *Iulius Agricola élete* 1. fej. (Borzsák István fordítása.)

¹³¹ *a végén áthúzza: z*

¹³² *magába* elején áthúzza: *ön*

hivott meg abba; de készséggel is megemlékezendik rólad mindig, 's így talán, mit magam az öregebb¹³³ nehezen érek többé el, nevem is, mint bátyádé a' tieddel együtt fog az utókor által¹³⁴ emlegettetni.¹³⁵

Rövidítés és irodalomjegyzék

MTA KIK Kt	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára
MNL OL Mgy	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Másolatok gyűjteménye
ŠAP SAL	Štátny archív v Prešove, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči Archív Pavla Hunfalvyho (1832–1891)
	*
NyK	Nyelvtudományi Közlemények
	*
DÁVIDHÁZI 2004	DÁVIDHÁZI Péter: <i>Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet</i> , Budapest, Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 2004.
DOMANOVSKY 1944	DOMANOVSKY Sándor: <i>József nádor élete</i> , I/1. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1944.
ECKHART 1936	ECKHART Ferenc: <i>A jog- és államtudományi kar története 1667–1935 (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története, II.)</i> , Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.

¹³³ öregebb után áthúzva: saját érdemim által

¹³⁴ által után áthúzva: még

¹³⁵ emlegettetni helyett eredetileg: emlegettetendik

- FÉNYES
1837
FÉNYES Elek: *Magyar országnak, 's' a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*, III., Pest, Trattner–Károlyi, 1837.
- FRAKNÓI
1891
FRAKNÓI Vilmos: *A pálya kezdete*, In: HUNFALVY-ALBUM 1891, III–XV.
- HAAN
1882
HAAN Lajos: *A magyarországi ágostai evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal*, Budapest, Magyarországi Protestansegyesület, 1882.
- HORVÁTH
1988
A magyar nevelés története, I., főszerk. HORVÁTH Márton, Budapest, Tankönyvkiadó, 1988.
- HUNFALVI
1841
HUNFALVI Pál: *Emlékezés Késmárkera*, I–V., In: *Athenaeum*, (1841) II. félév 17., 18., 19., 46., 47. sz.
- HUNFALVI
1841a
HUNFALVI Pál: *Emlékezés Késmárkera*, V. *Tanulói boldogság*, In: *Athenaeum*, (1841) II. félév 47. sz., 737–745.
- HUNFALVY
1843a
HUNFALVY Pál: *Magyar váltó és kereskedelmi törvények*, Lőcse, Werthmüller János, 1843.
- HUNFALVY
1843b
HUNFALVY Pál: *Beszéd, melyet a' késmárki ev. lyceumban törvénytani hivatalba iktatásakor 1842 tizenegyedhó 23^{dikén} mondott Hunfalvy Pál hites ügyvéd, 's' a' Magyar T. Társaság lev. tagja*, Lőcse, Werthmüller János, 1843.
- HUNFALVY
1845
HUNFALVY Pál: *Beszéd, melyet felséges V. Ferdinánd királyunk születése napján a' késmárki ev. főtanodában az 1845^{diki} év negyedhavanak 19^{dikén} mondott Hunfalvy Pál hites ügyvéd, a' magyar t. t. lev. és a' Kisfaludy-társ. munkás tagja, 's' a' magyar törvények és az országászat tanítója*, Kassa, Werfer Károly, 1845.
- HUNFALVY
1847a
HUNFALVY Pál: *A' késmárki ev. főtanodában Spóner Pál gyász ünnepén mondott beszéd Hunfalvy Pál főtanodai igazgató és tanár által. 1847. harmadhava 13.*, Lőcse, Werthmüller János és fia, 1847.

- HUNFALVY
1847b
HUNFALVY Pál: *Hit, vallás és egyház. Tanodai szózat, melylyel a' késmárki ev. kerületi Főtanodában folyó 1847-ki év hatodhavanak 22-kén..., 23-kán ..., 24-kén... tartandó nyilvános vizsgálatokra minden rendű 's rangu pártfogókat és tudománykedvelőket a főtanodai Felügyelőség és tanári kar nevében meghí Hunfalvy Pál, igazgató, Lőcse, Werthmüller János és fia, 1847.*
- HUNFALVY
1847c
HUNFALVY János: *A' zay-ugóczi terv a' tiszai kerületi gyűlésen,* In: *Protestans Egyházi és Iskolai Lap,* (1847) 32. sz., 797–800.
- HUNFALVY
1894
HUNFALVY Pál: *Az oláhok története,* I–II., Budapest, MTA, 1894.
- HUNFALVY-ALBUM
1891
Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére, kiad. TISZTELŐI, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1891.
- KORNIS
1927
KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei,* II., Budapest, Királyi Magyar Egyetemi nyomda, 1927.
- KOZMÁCS
1987
KOZMÁCS István: *Tudósítás Hunfalvy Pál kézírati hagyatékáról,* In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József. Sectio Ethnographica et Linguistica,* 32–32. (1987) 115–122.
- LESTYÁN
1943
LESTYÁN Sándor: *József nádor. Egy alkotó élet írásban és képből 1776–1847,* Budapest, Posner, 1943.
- LIPTÁK
1933
Johann LIPTÁK: *Geschichte des evang. Distriktual Lyzeums A. B. in Kesmark. Herausgegeben im Selbstverlage des Lyzealpatronates anlässlich der 400-Jahrfeier des Lyzeums, Kežmarok–Kesmark,* 1933.
- LOVÁNYI
1957
LOVÁNYI Gyula: *A Magyar Nyelvészet (Adalékok a magyar nyelvtudomány kialakulásának történetéhez),* In: *Nyelvtudományi Közlemények,* 59. (1957) 3–4.
- LOVÁNYI
1961
LOVÁNYI Gyula: *Hunfalvy Pál életéből (Születésének 150. évfordulójára),* In: *Nyelvtudományi Közlemények,* 63. (1961) 3–20.

- MUNKÁCSI
1912
MUNKÁCSI Bernát: *Hunfalvy Pál emlékezete*, I–IV., In: *Budapesti Szemle*, 149. (1912) 422., 423., 424., 425. sz.
- NEY
1846
NEY Ferenc: *Emlékvonások Magyarország nádorispánjainak életéből*, In: *Nemzeti örömemlék főherceg József nádorispán ő fensége felszázados nádorsága ünnepének dicsőítésére 1846-ban*, Pest, Beimel József, 1846.
- PALCSÓ
1893
PALCSÓ István: *A késmárki ág. hitv. ev. kerületi lyceum története*, Sauter Pál, Késmárk, 1893.
- PETŐFI
1956
PETŐFI Sándor: *Vegyes művei. Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások*, s. a. r. V. NYILASSY Vilma – KISS József, In: PETŐFI Sándor: *Összes művei*, V., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1956.
- PODMANICZKY
1887
B. PODMANICZKY Frigyes: *Napló töredékek 1824–1886*, I., Budapest, Grill Károly, 1887.
- PUKÁNSZKY
1933
PUKÁNSZKY Béla: „Patrióta” és „hazafi” (Fejezet a magyarországi német irodalom történetéből), In: *Budapesti Szemle*, (1933) 668. sz., 34–53., 669. sz., 173–188.
- PUKÁNSZKY
1939
PUKÁNSZKY Béla: *Magyar–német szellem a Szepességben*, In: *Egyetemes Philológiai Közöny*, 57. (1939) 1. sz., 25–35.
- ROSTA
2012
ROSTA Koszta: *A platóni barlang eredete*, In: *ELPIS*, (2012) 1. sz., 29–55.
- R. VÁRKONYI
1973
R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitivisták történetes szemlélet a magyar történetírásban*, II. *A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.
- SZELÉNYI
1917
SZELÉNYI Ödön: *A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig. Különös tekintettel a középiskolákra*, Pozsony, Wigand K- F., 1917.
- SZILY
1910
SZILY Kálmán: *Hunfalvy Pál kézírati hagyatéka*, In: *Magyar Nyelv*, 6. (1910) 232.

TERRAY
1968

TERRAY Barnabás: *A zayugróci tervezetek 1848 felé mutató vonásai (Adatok az első zay-ugróci tanácskozmány javaslatainak érvényes tantervként el nem fogadott részleteiről)*, In: *Magyar Pedagógia*, (1968) 1. sz., 95–109.

VOTISKY
1896

VOTISKY Károly: *A lyceumi magyar önképzőkör története*, In: *A késmárki ág. hitv. evang. kerületi lyceum 1895/96. tanévi értesítője*, Sauter Pál, Késmárk, 1896, 25–31.

ZAYUGRÓCI
TANTERV 1842

A' magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok' oskolai rendszere. A' t. cz. négy superintendentziák' 1842-diki julius 15. és követk. napjain tartatott egyetemes egyházi közgyűlésének határozata szerint, Pest, Trattner–Károlyi, 1842.

ZAYUGRÓCI
TANTERV 1846

A' magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok' oskolai rendszere. A' t. cz. négy superintendentziák' 1842-diki julius 15. és követk. napjain tartatott egyetemes egyházi közgyűlésének határozata szerint kidolgozva 's az 1846-diki aug. 15-én 's követk. napjain tartatott egyetemes egyh. közgyűlésben módosítva, Pest, Trattner–Károlyi, 1846.